

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی رهیافت

سال پانزدهم، شماره ۵۷، زمستان ۱۴۰۰
صفحه ۲۲۳ تا ۲۴۶

بررسی نقش مولفه های حکمرانی در رشد اقتصادی در ایران: ثبات سیاسی و کنترل فساد در دولت های نهم و یازدهم

ناصر عنایت / دانشجوی دکترای علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران naserenayat@yahoo.com

م سعود مطلبی / استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، واحد آزاد شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران، نویسنده مسئول Mmtph2006@yahoo.com

ابوالقاسم ظاهری / استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

پژوهش حاضر به این سؤال می پردازد که آیا از منظر شاخص ثبات سیاسی و کنترل فساد دولت احمدی نژاد و روحانی توانستند الگوی حکمرانی مطلوب را محقق سازند؟ بررسی ارقام منتشر شده از سوی بانک جهانی در دو مولفه ثبات سیاسی و کنترل فساد این الگو در دولت های نهم (۱۳۸۵-۱۳۸۸) و یازدهم (۱۳۹۳-۱۳۹۶) نشان می دهد نمره عملکرد دولت های احمدی نژاد و روحانی زیر خط صفر و میانگین جهانی بوده است. این پژوهش با مقایسه نمودار رشد اقتصادی (GDP) با روند تغییرات الگوی حکمرانی خوب، نشان می دهد ارتباط مستقیمی میان دو مولفه ثبات سیاسی و کنترل فساد با رشد اقتصادی است؛ به طوری که بهبودی روند این ۲ شاخص در دولت یازدهم موجب بهبود شاخص رشد اقتصادی در ایران شده و کاهش این مولفه در سال پایانی دولت نخست روحانی (۹۶) متاثر از کاهش نمره شاخص های ثبات سیاسی و کنترل فساد در الگوی حکمرانی خوب است. بنابراین الگوی حکمرانی خوب تحت تأثیر دو مولفه ثبات سیاسی و فساد سیاسی نقش مهمی در کاهش رشد اقتصادی در دولت روحانی و احمدی نژاد داشته است. روش مورد استفاده در پژوهش حاضر ترکیبی از روش کیفی و کمی است.

کلیدواژه: حکمرانی خوب، ثبات سیاسی، کنترل فساد، احمدی نژاد، روحانی

تاریخ تأیید ۱۴۰۰/۰۴/۲۱

تاریخ دریافت ۱۳۹۹/۱۲/۰۷

مقدمه

بشریت همواره به دنبال الگو و ساختاری برای بهینه کردن حکومت داری و سیاست ورزی بوده است. اما از جنگ جهانی دوم به این سو، با سیطره نگرش علمی بر سیاست و روابط خارجی، حکومت داری بهتر و برتر هم وارد متون علمی شد. مقایسه شیوه حکومت داری، سیاست تطبیقی و نقد و بررسی شیوه های حکومت داری نتیجه تلاش های انجام شده برای یافتن حکومت داری برتر است. این تلاش ها و پیشرفت ها به مرور به یک الگو تحت عنوان «حکمرانی خوب» منتهی شد. حکمرانی خوب^۱ یکی از الگوهایی نظریه ای در ادبیات توسعه در دو دهه اخیر است که مورد توجه قرار گرفته است. حکمرانی خوب به دنبال توسعه و ایجاد توازن در پیشرفت است، ویژگی ای که در دهه اخیر یکی از چالش های اقتصاد سیاسی در کشور در حال توسعه ایران بوده است. لذا در ایران در سال های اخیر این مسئله مورد توجه ویژه ای قرار گرفته و وارد ادبیات متون سیاسی، جامعه شناسی و توسعه اقتصادی رشته های علوم سیاسی و اقتصاد سیاسی شده است.

اهمیت مسأله حکمرانی مطلوب به اندازه ای است که امروزه یکی از شاخص های مهم توسعه در کشورهای مختلف براساس همین معیارهای تعیین شده از سوی بانک جهانی مورد سنجش قرار می گیرد. اما در این میان، دیدگاه های متعددی وجود دارد؛ برخی این رویه را موافق تلاش نظام سرمایه داری (تیاسن، ۱۳۹۰) می دانند که خواهان غلبه الگوی مورد نظر خود بر سایر کشورهای جهان است. اما از طرفی دیگر، برخی از نظریات، آن را الگویی جهانشمول برای پی بردن به اهمیت حقوق بشر و شهروندی در کشورهای مختلف جهان می دانند و به یک نسبت خواهان بررسی آن در میان کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته هستند. اما این الگو به صراحت، الگویی مبتنی بر رویکردهای اقتصادی و آثار و پیامدهای آن در میان کشورهای مختلف است. یعنی پیش فرض این است که بهبود وضعیت اقتصادی و افزایش تولید ملی می تواند به بهبود در سایر شاخص ها نیز کمک نماید. هرچند در ایران نیز نهادهای مختلف بر شکل گیری و یا عدم شکل گیری توسعه و یا رشد اقتصادی اثرگذار هستند، اما به دلیل جایگاه اجرایی قابل توجهی که قوه مجریه بر عهده دارد، برای سنجش الگوی شش

¹ Good Governance

گانه مدنظر بانک جهانی، به بررسی این مؤلفه ها در نزد دولت (قوه مجریه) پرداخته می شود. بر همین اساس، در این پژوهش به بررسی مقایسه ای عملکرد دولت های اول احمدی نژاد و روحانی مبتنی بر شاخص های حکمرانی خوب پرداخته شده است. در این پژوهش سعی کرده نخست به توضیح و تبیین نظری حکمرانی خوب و برداشت مشخص از مولفه های آن پرداخته و سپس به عملکرد دولت های نخست احمدی نژاد (۱۳۸۴-۸۸) و دولت روحانی (۹۶-۱۳۹۲) براساس مولفه های حکمرانی خوب پردازد.

۱-۱. پیشینه نظری پژوهش

در سال های اخیر حکمرانی خوب بسیار مورد توجه پژوهشگران حوزه اقتصادی سیاسی، توسعه و علوم سیاسی قرار گرفته است. بر همین اساس مقالات و پژوهش های وسیعی مانند تبیین و نقد نظریه حکمرانی خوب، تطبیق آن با فرهنگ سیاسی ایران، دخالت نظریه و مولفه های اندیشه های اسلامی و عملکرد دولت ها براساس حکمرانی خوب انجام گرفته است. اما در هیچ کدام از پژوهش های منتشر شده، مقایسه تطبیقی دقیقی میان دو دولت براساس مولفه های شش گانه حکمرانی خوب اتفاق نیافته است که نوآوری این پژوهش است. در ادامه به مرور برخی پژوهش های انجام شده خواهیم پرداخت.

دوله، سیفی الهی و زنجانی در مقاله ای به مطالعه زمینه ها و موانع تحقق حکمرانی خوب در ایران معاصر پرداخته اند. نویسندگان به جای بررسی دولت ها و مقایسه آنان بر روی احزاب تمرکز کرده اند. آنان معتقدند حکمرانی خوب الگویی تازه در ادبیات توسعه که از تعامل سه بخش خصوصی، جامعه مدنی و دولت شکل می گیرد. در واقع جامعه مدنی پایدار و دولت شهروند مدار زمینه ساز دستیابی به توسعه پایدار و حکمرانی خوب است. هدف اصلی این پژوهش «مطالعه و بررسی نقش احزاب سیاسی در شکل گیری حکمرانی خوب در ایران» می باشد. بر مبنای یافته های پژوهش؛ عمده ترین مشکل و مانع دستیابی به حکمرانی خوب در ایران از جانب نظام های سیاسی ایجاد شده است. نظام های سیاسی چه پیش و چه پس از انقلاب همواره، توزیع قدرت را تهدید قلمداد کرده و آزادی فعالیت احزاب و تشکل های مدنی را محدود کرده اند. عزیمت به سوی توسعه پایدار و رعایت حقوق شهروند مداری و قانون مداری، زمینه ساز بنیادین دستیابی به حکمرانی خوب در ایران می باشد (دوله و همکاران، ۱۳۹۸). «تأملی نظری پیرامون خوانش گرایش فمینیستی از حکمرانی خوب در کشورهای

اسلامی» عنوان یکی از پژوهش های انجام شده توسط امیر محمد حاجی یوسفی و همکارانش است. این پژوهش از زمره مقالاتی است که با نگاهی انتقادی به نظریه حکمرانی خوب پرداخته است. در این مقاله با هدف معرفی برخی گرایش های فمینیستی در کشورهای اسلامی نزد افرادی چون مرنیسی، احمد و الحبری در باب حکمرانی خوب، از منظر گفتمان نوگرایی اسلامی به نقد و بررسی اندیشه های آنها می پردازد. (حاجی یوسفی و همکارانش، ۱۳۹۸)

الگوی حکمرانی خوب: چارچوبی برای تحلیل اقتصاد سیاسی دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶) یکی دیگر از پژوهش های مصداقی انجام شده بر روی دولت ها با تمرکز بر الگوی حکمرانی خوب است. صحرایی و محمدی نیا در این مقاله به بررسی سیاست ها و عملکرد دولت جمهوری اسلامی ایران در دوران ریاست جمهوری هاشمی رفسنجانی، بر اساس الگوی حکمرانی خوب پرداخته اند. سؤال اصلی تحقیق میزان انطباق عملکرد دولت هاشمی رفسنجانی با شاخصه های الگوی حکمرانی خوب در برنامه توسعه سازمان ملل و بانک جهانی است. مدعا و فرضیه تحقیق این است که قانون اساسی نظام جمهوری اسلامی ایران ظرفیت رسیدن به الگوی حکمرانی خوب را دارد و دولت رفسنجانی نیز به عنوان یکی از دولت های بعد از انقلاب تلاش کرد به سوی تحقق این الگو حرکت کند اما به دلیل برخی موانع ساختاری و اداری چنانکه باید به هدف خود نرسید. (صحرایی، علیرضا و محمدی، امین، ۱۳۹۷).

نقش حکمرانی خوب در تحقق اقتصاد دانش بنیان در ایران (در قالب مدل مارپیچ چهارگانه) یکی دیگر از پژوهش های انجام شده در حوزه حکمرانی خوب در ایران است. در این مقاله نجفی و همکارانش به تبیین نقش حکمرانی خوب در تحقق اقتصاد دانش بنیان در قالب سیستم نوآوری مارپیچ چهارگانه پرداخته اند. یافته های پژوهش، حاکی از آن است که حکمرانی خوب از طریق کانال های ارتباطی حقوق مالکیت، تضمین اجرای قراردادهای سرمایه گذاری داخلی و خارجی، فرار مغزها، توسعه سرمایه انسانی و تحقیق و توسعه بر تحقق اقتصاد دانش بنیان تاثیر می گذارد. (نجفی و همکارانش، ۱۳۹۸) شیرکوند و همکارانش سعی کرده اند میان حکمرانی خوب که مفهومی نو در مدیریت سیاسی و کشورداری نسبت به مدیریت توسعه محور سنتی است، راهی منطقی بیابند. وجه مشخصه و کار ویژه آن نیز به دلیل نقش ممتاز آن در

همه ابعاد متضاد زندگی سیاسی، اقتصادی و ... مردم از جمله در تامین امنیت، آزادی و خدمات اجتماعی، اقتصادی و رفاهی شهروندان در قرن بیست و یکم به صورت هم‌زمان است. در عرصه سیاسی ایران نیز به طور مشخص در انتخابات ریاست جمهوری یازدهم و دوازدهم شعار حکمرانی خوب در قالب دولت اعتدال‌گرا با پیروزی در انتخابات بر مسند اداره کشور نشست. نتایج این مقاله نیز نشان می‌دهد که دولت تدبیر و امید با در نظر داشتن متغیر مهم نظام بین‌الملل و پذیرش اصول مشترک و اساسی واقع‌گرایی که همانا مفروضه دولت‌محوری، مفروضه عقلانیت و مفروضه قدرت است، ابتدا سعی در ایجاد توازن قوا در عرصه بین‌المللی به نفع ایران داشت. (شیرکوند و همکارانش، ۱۳۹۸). فرهنگ سیاسی نخبگان و حکمرانی خوب در جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی دولت اصلاحات) از معدود کارهای انجام شده مصداقی در ایران با محوریت حکمرانی خوب است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان و فرهنگ سیاسی دموکراتیک نخبگان سیاسی در دولت اصلاحات، برخلاف دولت‌های پیش و بعد از خود، نقش مهمی در نهادینگی برخی از شاخص‌های حکمرانی خوب داشته است (گرایلی و همکارانش، ۱۳۹۸). مقیمی و همکاران، در پژوهشی سعی کرده‌اند رابطه مستقیمی میان بودجه‌بندی و تحقق حکمرانی خوب برقرار سازند. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی مشخصات و مولفه‌های نظام بودجه‌بندی است، به گونه‌ای که تبلوری از حکمرانی خوب باشد و باعث بهبود شاخص‌های حکمرانی خوب گردد. (مقیمی و همکاران، ۱۳۹۵)

حکمرانی خوب الگوی درونزای توسعه جمهوری اسلامی، عنوان پژوهشی است که پاشایی و سرمدی با هدف تبیین چرایی اهمیت حکمرانی خوب برای جمهوری اسلامی انجام داده‌اند. در این پژوهش تاکید شده است که حکمرانی خوب الگویی برای توسعه پایدار انسانی با سازوکار تعاملی سه بخش دولت، بخش خصوصی و جامعه مدنی است. (پاشایی و سرمدی، ۱۳۹۷). ملکی حسنونند و همکارانش در پژوهشی به دنبال بررسی مخارج دولت بر حکمرانی خوب بوده‌اند. هدف این پژوهش بررسی تأثیر هم‌زمان حکمرانی خوب و مخارج دولتی بر رشد اقتصادی در کشورهای خاورمیانه است. برای تخمین الگو از روش گشتاورهای تعمیم‌یافته (GMM) در دوره زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۲ استفاده شده است. نتایج نشان می‌دهند که حکمرانی خوب و مخارج دولتی دارای تأثیر مثبت و معنی‌داری بر رشد اقتصادی هستند. تأثیر متغیرهای

تولید ناخالص داخلی دوره گذشته و باز بودن تجارت بر رشد اقتصادی مثبت و معنی دار است. (ملکی حسنونند و همکاران، ۱۳۹۹) یکی دیگر از پژوهش های انجام گرفته، مقایسه حکمرانی خوب میان ایران و ترکیه است. در این پژوهش بین سال های ۲۰۱۷-۲۰۰۶ که مصادف با دوره ی حزب عدالت و توسعه در ترکیه و ریاست جمهوری احمدی نژاد و روحانی در ایران است مولفه های حکمرانی خوب مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. یافته های این پژوهش نشان می دهد که وضعیت شاخصه ای حکمرانی خوب موجب بهبود و یا سقوط شاخصه ای اقتصادی در دو کشور و همچنین در قیاس با یکدیگر در دوره ای معین می شود. (صفریان و همکاران، ۱۳۹۸)

یکی دیگر از کارهای انجام شده در حوزه حکمرانی خوب، پژوهش مرکز پژوهش های مجلس است. این مرکز در سال ۱۳۸۳ کتاب حکمرانی خوب را منتشر کرد. این کتاب از یک مقدمه و چهارده مقاله تشکیل شده و ۷۲۷ صفحه دارد. (میدری و خیرخواهان، ۱۳۸۳). پژوهشکده امور اقتصادی در ابتدای سال ۹۹ جدیدترین گزارش از وضعیت حکمرانی خوب در ایران را بررسی کرده است. در این گزارش، در بخش دوم، شاخص های حکمرانی جهانی بانک جهانی با جزئیات مورد بررسی قرار گرفته و در بخش سوم نیز سایر شاخص ها مرور شده است. هرچند ایران از جایگاه چندان مناسبی در انواع شاخص های حکمرانی برخوردار نیست، لیکن اغلب شاخص های حکمرانی جهانی ایران در بازه زمانی ۱۸-۲۰۲۰ با بهبود همراه بوده است. (یار محمدی و خوشمردان، ۱۳۹۹)

در میان کتاب هایی که به زبان انگلیسی، در خصوص حکمرانی خوب، توسعه اقتصادی و ارتباط میان این دو نوشته شده است. در این کتاب تاکید شده است که اساساً "پیشرفت" یک کشور، متغیری وابسته از تحقق "حکمرانی خوب" در آن می باشد.

در میان مقالاتی که به زبان انگلیسی در خصوص حکمرانی خوب و ارتباط آن با توسعه اقتصادی منتشر شده است، می توان به عنوان نمونه، به مقاله «Good Governance as a Concept, and Why This Matters for Development Policy» اشاره کرد. این مقاله، در ژانویه سال ۲۰۱۲ میلادی، در نشریه ویژه سازمان ملل متحد (UNU) و توسط راجل گیسل کوئیست منتشر شده است. در این مقاله، "حکمرانی

خوب" به مثابه یک "مفهوم کلیدی" و فراتر از آن، یک "چارچوب عملیاتی" مورد بررسی قرار گرفته است.

بر مبنای پژوهش‌های فوق، الگوی حکمرانی دارای مؤلفه‌ها و عناصری است که برای سنجش میزان موفقیت دولتها و نظام‌های سیاسی می‌بایست آنان را ملاک قرار داد. از این جهت پژوهش حاضر نیز چنین رویه‌ای در پیش گرفته است. اما با این تفاوت که دو مؤلفه ثبات سیاسی و کنترل فساد را گزینش کرده و به بررسی آثار و پیامدهای آنان در رشد اقتصادی در دولت احمدی نژاد و روحانی پرداخته است. از این جهت پژوهش مشابهی صورت نگرفته است.

۲. چارچوب نظری: حکمرانی خوب؛ معنا و ابعاد آن

از نظر واژه‌شناسی، حکمرانی به واژه یونانی Kubernan به معنای هدایت کردن با اداره کردن بر می‌گردد و توسط «افلاطون» در رابطه با چگونگی طراحی نظام حکومت استفاده شده است. این اصطلاح یونانی ریشه لغت Gulbernane در لاتین قرون وسطی است که بر همان مفاهیم هدایت کردن، قانون‌گذاری یا راندن دلالت می‌کند (هداوند، ۱۳۸۴). در حوزه سیاسی و اجتماعی نیز، حکمرانی خوب از جمله مباحث تازه‌ای است که در دو دهه اخیر توجه محافل علمی و بین‌المللی جهان را به خود معطوف نموده است. محققان حکمرانی خوب را با رویکردها (فرایندی، لیبرالیستی و سوسیالیستی)، ابعاد (سیاسی، اقتصادی و انسانی) و اهداف (توسعه اقتصادی، توسعه سیاسی و توسعه پایدار انسانی) گوناگون تعریف نموده‌اند. اما با توجه به پیچیدگی و میان رشته‌ای بودن مبحث حکمرانی این ضرورت وجود دارد که با نگاهی کلان به این مقوله پرداخته و به جای ارایه فهرست‌های گوناگون از ویژگی‌های حکمرانی خوب به طراحی الگوهایی مبادرت گردد که جنبه‌های گوناگون این پدیده چندبعدی را تبیین نماید. هرچند الگوی حکمرانی مطلوب در اندیشه متفکران غربی جریان دارد، اما بررسی آراء متفکران اسلامی و مخصوصاً نگاهی به فقه سیاسی نشانگر وجود شاخص‌های متعدد حکمرانی مطلوب در اسلام است که به تشریح ابعاد آن از جمله ثبات سیاسی و کنترل فساد پرداخته می‌شود.

۲-۱. حکمرانی مطلوب اسلامی

۲-۱-۱. کنترل فساد

اسلام، نگاه خاصی به مقوله حکمرانی مطلوب وجود دارد و اصول و قواعد شریعت به عنوان مبانی حکمرانی مطلوب در نظر گرفته می شوند. از جمله می توان به اصل مبارزه با فساد و فسادستیزی اشاره نمود. فساد مساوی با شکستن قواعد و هنجارها است. در قرآن کریم و احادیث و روایات بارها از واژگان و افعال فساد، مفسدین، یفسدون... و سایر مشتقات فساد، استفاده شده است و اغلب فساد مقابل عدل و صلاح و در کنار فسق و گناه قرار می گیرد. برای مثال، خداوند می فرماید: «تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يُريدون علواً في الأرض ولا فسادا...» و بر اساس این آیه، سرای آخرت را زیننده کسانی می داند که در زمین خود پسندی و تباهی را اراده نمی کنند (قصص، ۸۳ در جایی دیگر، می فرماید، «لو كان فيهما آلهة إلا الله لفسدتا فُسِّحَانَ الله ربُّ العرشِ عَمَّا يَصِفُونَ» بدین معنی که اگر در آسمان و زمین خدایانی جز خدای یکتا بود آنها از اعتدال و نظم خارج شده و تباه می گشتند. (انبیاء، ۲۲) و یا در سوره بقره آمده است: «وإذا تولَّى سعى في الأرض ليفسدَ فيها...» بدین معنا که «در زمین تلاش می کنند تا در آن تباهی به بار آید». (بقره، ۲۰۵)

بدین ترتیب یکی از نشانه های حکمرانی مطلوب در اسلام، مبارزه با فساد و نفی آن در دستگاه حکومتی است. زیرا از این طریق، مردم نیز با مشاهده این روند، اعتمادشان به حکومت بیشتر می شود و زمینه های لازم برای برپایی حکمرانی مطلوب فراهم می گردد. در خصوص مبارزه با فساد، شیوه عملی امام علی (ع) در میان حاکمان تاریخ بی نظیر است. از ایشان در خصوص نقش حاکمان در جلوگیری از فساد فرموده اند: «همانا زمامدار امین خدا در زمین برپا دارند عدالت در جامعه و عامل جلوگیری از فساد و گناه در میان مردم است». (تمیمی آمدی، ۱۴۰۷: ۶۰۴). همین رویه در نظام سیاسی شیعه، تبدیل به الگوی حکمرانی مطلوب شده است. در این نظام فکری، اصول مهم دیگری نظیر امر به معروف و نهی از منکر در تقابل با فسادگرایی قرار دارند. امامان شیعه به خصوص حضرت امام حسین (ع) در قیام خود بارها و بارها بر امر به معروف و نهی از منکر تأکید کرده و در آن جا که هدف خود را در رفتن به کوفه و پاسخ مثبتی که به دعوت کوفیان داده بیان می کند به این امر اشاره دارد: «...من بیهوده و برای فساد و ظلم خروج نکردم بلکه خروج کردم برای درخواست اصلاح امت جدم صلی اله علیه و آله و بر آنم که امر به معروف و نهی از منکر کنم و برابر سیره جدم و پدرم علی بن ابی طالب علیه السلام بسپارم» (مجلسی، ۱۳۸۰: ۲۲۹). پس

از واقعه عاشورا در قیام هایی که در جامعه اسلامی صورت می گیرد، کم و بیش سخن از امر به معروف و نهی از منکر مطرح است. اما در قالب تشکیل نظام سیاسی، توجه به فساد ستیزی و مبارزه با مظاهر آن از یک طرف و مبنا قرار گرفتن امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یکی از وظایف دولت اسلامی شمرده شده است.

فسادستیزی و مبارزه با انواع آن، بیش از هر چیز می بایست در میان حاکمان و شیوه حکمرانی آنان انجام شود. در این صورت است که نظام مطلوب حکمرانی عملی می شود و اعتماد عمومی نیز افزایش پیدا می کند. اهمیت مبارزه با فساد در میان خواص و رهبران جامعه از آن روی است که اصلاح و فساد آنان، باعث اصلاح و فساد جامعه می شود. طبق حدیث پیغمبر (ص) که؛ دو گروه از امت من اگر صالح شوند، امت صالح می شوند و اگر فاسد شوند، امت فاسد می شود. عرض شد؛ ای رسول خدا آن دو گروه کدامند؟ فرمودند: عالمان و حاکمان (شیخ صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۷). با توجه به اهمیت مبارزه با فساد در اندیشه حکمرانی مطلوب اسلامی، راهکارهای خاصی برای از بین بردن فساد در نظر گرفته شده است. از جمله می توان به نظارت عمومی اشاره نمود. اصل اسلامی نظارت عمومی و مسئول بودن همه و وظیفه همگانی و متقابل دعوت به خیر و امر به معروف و نهی از منکر که بر عهده مردم نسبت به یکدیگر و نسبت به دولت است، به دولت و نظام آن توانایی را می بخشد که به صورت مداوم سطح آگاهی مردم، کارآیی و قدرت کنترل داخلی را تا آن حد بالا ببرد که قدرت به فساد کشیده نشود (عمید زنجانی، ۱۳۸۰: ۷۶). در سامانه ی نظارت اسلام مسئله کنترل بر سازمان و عملکرد و کارآیی و کارآمدی کارکنان، تنها در چارچوب وظایف و اختیارات مدیران و مسئولان سازمان ها و حاکمان خلاصه نمی شود، بلکه همه موظفند بر اساس یک وظیفه شرعی بر عملکرد دیگر سازمانها و شهروندان نظارت داشته باشد. این امر قبل از هر چیز نیازمند اعتماد عمومی نسبت به مردم و دخیل دانستن آنان در امور سیاسی و اجتماعی و مشورت جستن از آنان در امور مختلف و رویدادهای سیاسی و اجتماعی است.

۲-۱-۲. ثبات سیاسی

ثبات سیاسی از جمله مفاهیم دشوار و پیچیده در عرصه سیاست و حکمرانی است که در هر کشور و یا نظام سیاسی تعبیر خاصی از آن می شود. از این رو باید گفت که ثبات، امری نسبی است (خواجه سروی، ۱۳۸۲: ۴۸). بر مبنای دیدگاه فقهای اسلامی،

طبق عقل و منطق فرد به افراد یا دولتی اعتماد خواهد کرد که بتواند در سایه آن به رفع نیازهای خود بپردازد. فرد یا حکومتی که بتواند اعتماد افراد جامعه را جلب کند می-تواند به حفظ و ثبات نظام حکومتی خود بپردازد (منتظری، ۱۳۷۹: ۱۶۷-۱۸۷). بنابراین عنصر ثبات سیاسی به معنای تلاش برای بقای نظام و رضایت مردم، بخش مهمی از عناصر حکمرانی مطلوب اسلامی به شمار می-رود. ثبات سیاسی نیازمند رضایت مردم از دولت و نظام سیاسی در حوزه های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. رفع نیازهای اساسی جامعه، باعث تعادل ساختاری و کارکردی در جامعه می شود (عظیمی دولت آبادی، ۱۳۸۷: ۸۶). بنابراین راه اساسی برای برقراری ثبات سیاسی در جامعه، کسب رضایت مردم از طریق فعالیت های مؤثر نظام سیاسی است تا بتوان هم در عرصه داخلی، اعتماد مردم را نسبت به نظام سیاسی جلب نمود و هم در عرصه نظام بین الملل، اقدامات لازم برای تعامل با سایر نظام های سیاسی حاصل شود و نظام سیاسی از گزند تهدیدات مصون بماند.

همین رویکرد درباره سایر معضلات و مشکلات اجتماعی نظیر رانت، تبعیض و نابرابری نیز قابل بیان است و گسترش آنان در جامعه باعث سلب اعتماد عمومی در نهایت از بین رفتن رضایت مردم از نظام سیاسی می-گردد و ثبات نظام را به خطر می-اندازد. همچنان که اگر در جامعه ای، حجم رانت زیاد شد، سیستم اقتصادی دچار فروپاشی می-شود. به عبارت دیگر رانت باعث می-شود که ذهنهای خلاق جامعه به دنبال سرمایه گذاریهای عادی و تولید نروند؛ در نتیجه، بی کاری زیاد می-شود و سیستم توزیع درآمد نیز ناعادلانه می-گردد. بدین معنا که برخی، درآمدهای هنگفتی که ناشی از کار نیست، به دست می-آورند و این بی عدالتی و فساد، تمام سیستم ها را در سطح جامعه درهم می-ریزد و افراد را ناراضی می-سازد (همان، ۱۳۸۷: ۶۷). این نارضایتی نیز به نوبه خود بی اعتمادی سیاسی و اجتماعی را در پی دارد و فاصله مردم را با یکدیگر و مخصوصاً مردم جامعه و نظام سیاسی بیشتر می-کند.

۳. شش شاخص الگوی حکمرانی خوب

شاخص های کنونی مورد قبول پژوهشگران در بررسی الگوی حکمرانی خوب، شش شاخصی است که از سوی بانک مرکزی ارائه می-شود. همانگونه که پیش تر گفته شد بانک مرکزی تلاش زیادی برای توجه کشورها به این شاخص انجام داده است. بانک جهانی، حکمرانی خوب را بر اساس شش شاخص تعریف نموده و بر پایه

آنها وضعیت حکمرانی را در دوره ۱۹۹۶ تا ۲۰۰۲ هر دو سال یکبار و از سال ۲۰۰۲ به بعد به صورت سالانه در کشورهای مختلف مورد ارزیابی قرار داده است. در بحث حکمرانی خوب براساس سندی که در سال ۲۰۰۶ بانک جهانی توسط کافمن، کری و ماسترازی انتشار داده، حکمرانی خوب شش شاخص دارد و شاخص‌ها نسبت به قبل تغییری نکرده و همان‌هایی است که در گزارش‌ها و اسناد قبلی نیز مطرح بوده است. هرچند با اهمیت یافتن رعایت اصول حکمرانی خوب در روند توسعه پایدار کشورها، ایده‌های مختلفی برای کمی‌سازی مفاهیم ارائه شده در حکمرانی خوب مطرح شد و نهادها و سازمان‌های گوناگون مؤلفه‌های متفاوتی را برای سنجش وضعیت و کیفیت حکمرانی معرفی نمودند. هرچند این شاخص‌ها (به‌مانند تمامی شاخص‌های ترکیبی جهانی) دارای کاستی‌هایی بوده و علاوه بر نقدهای روش‌شناختی معطوف به شمول، نقدهایی نیز به اهداف سیاسی توسعه‌دهندگان آنها وارد است، لیکن بررسی این شاخص‌ها و توجه به وضعیت ایران از خلال آنها می‌تواند گامی در راستای شناخت وضع موجود باشد. از میان انواع شاخص‌های معرفی شده، شاخص‌های حکمرانی جهانی که توسط بانک جهانی معرفی و محاسبه می‌شود، از مقبولیت بیشتری برخوردار بوده و رواج بیشتری دارند. باین حال نهادهای بین‌المللی دیگری نیز به معرفی و محاسبه شاخص پرداخته‌اند. (عرب یار محمدی و اسماعیلی خوشمردان، ۱۳۹۹)

هم اکنون بانک جهانی نیز با ارزیابی شرایط زندگی در درون کشورها از جنبه کیفی به موضوع حکمرانی خوب می‌نگرد، در گزارشی که از بانک جهانی درباره وضعیت حکمرانی کشورها در فاصله سالهای ۱۹۹۶ تا ۲۰۰۶ به دست آمده است، شش شاخص مورد ارزیابی قرار گرفته که عبارتند از: «حق اظهار نظر و پاسخگویی، کیفیت مقررات، اثربخشی دولتی، ثبات سیاسی، حاکمیت قانون و کنترل فساد.» از نظر بانک جهانی حکمرانی بد با عناوین شخصی نمودن قدرت، فقدان حقوق بشر، فساد نهادهای شده، دولت‌های غیر پاسخگو و غیر منتخب مترادف است و طبیعتاً حکمرانی خوب بر عکس موارد ذکر شده خواهد بود. برنامه توسعه سازمان ملل متحد، حکمرانی خوب را این گونه تعریف نموده است: «حکمرانی خوب کوششی است در جهت حاکمیت قانون، شفافیت، مسئولیت پذیری، مشارکت، برابری، کارایی، اثربخشی، پاسخگویی و دیدگاه استراتژیک در اعمال اقتدار سیاسی، اقتصادی و اداری» (دباغ،

۱۳۸۸، ۵-۳). برای آنکه مفهوم و ابعاد حکمرانی خوب بهتر روشن شود، مناسب است شاخص های آن را مرور کنیم. البته این شاخص ها در متون مختلف، هم به لحاظ تعداد و هم به لحاظ نام، متفاوت ذکر شده است. ما در اینجا می کوشیم به حاصل نتیجه آنها اشاره کنیم:

۳-۱. پاسخ گویی و حق اظهار نظر^۱

یکی از مهم ترین شاخص ها به آزادی بیان و مشارکت سیاسی بر می گردد. مقصود از این شاخص میزان مشارکتی است که شهروندان می توانند در انتخاب دولت و نظام سیاسی داشته باشند. این شاخص بیانگر میزان آزادی بیان، آزادی احزاب و تشکلهای و اجتماعات، و آزادی رسانه های جمعی است. هر چه مردم در یک جامعه نقش بیشتری در تعیین زمامداران و هیئت حاکمه داشته باشند، حضور و نقش احزاب و تشکلهای و انجمن ها و نظایر آنها در جامعه بیشتر باشد، و رسانه های جمعی و افراد مختلف نتوانند آزادانه فعالیت و نظرات خود را بیان کنند، نشان دهنده وضعیت بهتری از حکمرانی خوب در شاخص پاسخگویی و حق اظهار نظر است. (نادری، ۱۳۹۰، ۷۵)

۳-۲. حاکمیت قانون^۲

اینکه تا چه میزان قوانین در یک جامعه واقعی اند و میتوان به اجرای آنها اطمینان داشت با این شاخص ارزیابی می شود. در این شاخص به ویژه اجرای قراردادهای، احتمال وقوع جرم های خشونت آمیز و غیرخشونت آمیز، اثربخشی و قابلیت پیش بینی عملکرد محاکم قضایی، در یک جامعه مدنظر است. (kaufmann et al, 2002, 19) تعریف سازمان ملل از حاکمیت قانون به اصول حاکمیت اشاره دارد که در آن همه افراد و نهادهای خصوصی و دولتی در برابر قوانین پاسخگو هستند. قوانینی که به طور عمومی منتشر شده اند، به طور مساوی اجرا می شوند، به طور مستقل حکم می شوند و ضمناً سازگار با حقوق بشر بین المللی هستند. بر اساس تعریف بانک جهانی حاکمیت قانون به دنبال محدود کردن قدرت دولت و محافظت از حقوق شهروندان در مقابل سوء استفاده با استفاده خودسرانه دولت از قدرتش است. (حشمت زاده و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۴)

¹ Voice and accountability

² Rule of Law

۳-۳. کیفیت قوانین و مقررات^۱

این شاخص به طور ویژه بر تاثیر قوانین بر بازار و بر سیاست های ناسازگار با بازار دقت و تمرکز دارد. سیاست هایی از قبیل کنترل قیمت ها، عدم نظارت کافی بر سیستم بانکی و همچنین، هزینه وضع قوانین برای محدودیت بیش از اندازه بر تبادلات تجارت خارجی. کیفیت و کمیت قوانین و مقررات تا حدی در تولید و تکثیر فساد اداری مؤثر است. (مرادی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۵۷)

کیفیت قوانین و مقررات مواردی چون نکات زیر را در بر می گیرد: تنظیم قوانین اختلال را در بازار مانند کنترل قیمت ها، ایجاد موانع غیر اصولی و دست و پاگیر در صادرات و واردات، محدودیت های زاید در بازار سهام، محدودیت های تأسیس یک بنگاه اقتصادی جدید، مقررات دست و پاگیر برای تبدیل ارز و موارد مشابه. (سامتی و همکاران، ۱۳۹۰، ۱۹۵) مواردی که در سیاست های قانون گذاری ایران بسیار دیده می شود و بخشی از آن هم متأثر از نهادها و سازمان های غیر دولتی است.

۳-۴. کارایی اثربخشی دولتی^۲

در سومین شاخص سنجش میزان تحقق الگوی حکمرانی خوب، مفاهیمی چون سیاستگذاری به نفع کسب و کار، کارایی نهادهای دولتی، کیفیت کارکنان دولت، استقلال استخدام و خدمات کشوری از فشارهای سیاسی و غیره را دربر می گیرد. ضمن آنکه در این شاخص مقولات ذهنی همچون کیفیت، تهیه و تدارک خدمات عمومی با کیفیت نظام اداری صلاحیت و شایستگی کارگزاران و استقلال خدمات همگانی از فشارهای سیاسی هم در نظر گرفته می شود. (world bank, 2012)

۳-۵. ثبات سیاسی^۳

شاخص ثبات سیاسی به چگونگی گردش قدرت در کشور، کنترل امنیت، مبارزه با تروریسم و عدم استفاده از خشونت علیه مخالفان سیاسی می پردازد. ثبات سیاسی و فقدان خشونت بیانگر احتمال سرنگونی یک حکومت و نظام سیاسی از طرق

¹ Regulatory Quality

² Government Effectiveness

³ Political Stability (No Violence)

غیرقانونی یا ابزارهای خشونت آمیز است. عمده بحث این شاخص مربوط به تروریسم و خشونت است. (حشمت زاده و همکاران، ۱۳۹۶)

۶-۳. کنترل فساد^۱

به مفهوم جلوگیری از استفاده از قدرت و امکانات عمومی در جهت منافع شخصی است. این شاخص مفهوم هایی مانند فساد در میان مقامات رسمی، اثربخشی تدبیرهای ضد فساد، تأثیر آن بر جذب سرمایه های خارجی، پرداخت اضافی یا رشوه برای گرفتن مجوزهای اقتصادی و مانند آنها را اندازه گیری می کند سازمان ملل معتقد است حکمرانی خوب تضمین کننده کاهش فساد، احترام به نظر اقلیت ها و اقشار آسیب پذیر در انجام تصمیم گیری است و حکمرانی خوب در قبال نیازهای کنونی و آینده ی جامعه مسئول است (مرادی و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۵۸)

۴. مقایسه «حکمرانی خوب» در دولت های نهم و یازدهم ج.ا.ایران

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و گفتمان غالب بر انقلاب و اندیشه سیاسی رهبران آن تا کنون، به واسطه تأکید بر جمهوریت، مشارکت مردم و مردم سالاری، ظرفیت های قابل ملاحظه و تاملی برای حکمرانی خوب را داراست. برخی اصول مندرج در این قانون در خصوص شاخص های سیاسی حکمرانی خوب یعنی مشارکت مردم و احزاب، آزادی های مدنی و سیاسی، حکومت قانون و مسئولیت پذیری کلیه مقامات دولتی در برابر قانون و ... گویای توانایی نهفته این قانون است. اصل ششم قانون اساسی که نماد جمهوریت نظام است، بیان می دارد: «در جمهوری اسلامی ایران امور کشور باید به اتکاء آرای عمومی اداره شود، از راه انتخابات: انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان مجلس شورای اسلامی، اعضای شوراها و نظایر اینها، یا از راه همه پرسی در مواردی که در اصول دیگر این قانون معین می گردد» (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران). فصل پنجم به حق حاکمیت ملت و قوای ناشی از آن اختصاص یافته است. این فصل نشان دهنده این است که جمهوری اسلامی به مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود و مشارکت در تصمیم گیری ها معتقد، و آن را از طریق مکانیسم انتخابات تضمین کرده است. اما فرآیند قانون گذاری و شفافیت اقتصادی خلا ها جدی ای در روند تحقق الگوی حکمرانی خوب دیده می شود.

¹ Control of Corruption

بررسی داده‌ها و آمارهای نهادهای گوناگون نشان می‌دهد که جمهوری اسلامی ایران در شاخص‌های حکمرانی وضعیت مطلوبی ندارد. این امر در تمام شاخص‌هایی که حول مقوله حکمرانی ساخته می‌شوند، مشهود است. در عین حال شاخص‌های حکمرانی جهانی بانک جهانی طی دهه اخیر حاکی از آن است که وضعیت کشور در چهار شاخص پاسخگویی و حق اظهار نظر، ثبات سیاسی و نبود خشونت تروریسم، کیفیت تنظیم کنندگی و حاکمیت قانون بهبود یافته ولی در دو شاخص اثربخشی دولت و مهار فساد کشور تفاوت محسوسی را تجربه نکرده است. (یارمحمدی و خوشمردان، ۱۳۹۹، ۵)

در ادامه به بررسی الگوی حکمرانی خوب در دولت نخست محمود احمدی نژاد (۲۰۰۶-۲۰۰۹) و دولت نخست حسن روحانی (۲۰۱۴-۲۰۱۷) در دو شاخصه ثبات سیاسی و کنترل فساد می‌پردازیم. همانگونه که گفته شد، بانک جهانی یکی از اصلی‌ترین نهادهای ترویج دهنده الگوی حکمرانی خوب بوده است. این مرکز گزارش دقیقی از وضعیت حکمرانی خوب براساس شش مولفه (کنترل فساد، کارایی اثربخشی دولتی، حاکمیت قانون، پاسخگویی و حق اظهار نظر، کیفیت قوانین و مقررات و ثبات سیاسی) برای هر کشور می‌پردازد.

بانک جهانی، داده‌های خود را براساس آمار منتشر شده ۳۰ پایگاه اطلاع‌رسانی و آمارگیری معتبر جهانی از قبیل بانک جهانی و بانک توسعه آسیایی، تنظیم کرده است و به ازای هر شاخصه به کشورها امتیازهایی در بازه منفی ۲٫۵ تا مثبت ۲٫۵ داده است. (غفاری و ایگدر، ۱۳۹۶، ۲۰۴)

۴-۱. کنترل فساد^۱

^۱ تذکر: گفتنی است از آنجایی که سال نخست دولت نهم شهریور ۱۳۸۴ (۳ ماه پیش از آغاز سال ۲۰۰۶ میلادی)، و پایان آن شهریور ۱۳۸۵ (۳ ماه پیش از آغاز سال ۲۰۱۰ میلادی است)؛ در جداول استفاده شده برای مقایسه شاخص‌ها با ۳ ماه اگماض، برای دولت نهم سال‌های ۲۰۰۷ الی ۲۰۰۹ مورد استفاده قرار گرفته است. بدین منظور در جدول منظور از سال ۱۳۸۵ شاخص سال ۲۰۰۹ (دی ۱۳۸۴ الی دی ۱۳۸۵) می‌باشد. برای بقیه سال‌ها و دوران سنجش دولت یازدهم هم از همین منطق استفاده شده است.

نتایج حاکی از آن است که شاخص های حکمرانی خوب اثر مثبت و معناداری بر شاخص کنترل فساد دارد؛ به عبارت دیگر بهبود شاخص های اظهار نظر، ثبات سیاسی، اثربخشی دولت، کیفیت قوانین و شاخص حاکمیت قانون به کاهش فساد در کشورهای عضو بریکس منجر خواهد شد. در این میان بیشترین تأثیر را شاخص کیفیت قوانین با ضریب ۲,۴ و کمترین تأثیر را شاخص اثربخشی دولت با ضریب ۰,۱ بر کاهش فساد داشته است. نتایج همچنین نشان می دهد که افزایش اندازه دولت به افزایش فساد منجر خواهد شد. افزایش آزادی های اقتصادی و شاخص دموکراسی نیز از عوامل کاهنده فساد در این کشورها شناخته شدند (فدایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۵) یکی از مهم ترین مولفه ها در حکمرانی خوب، کنترل و مبارزه با فساد است. با مقایسه شاخص های ارائه شده از سوی بانک جهانی، گسترش فساد و ناتوانی در کنترل آن در هر دو دولت های نهم و یازدهم چشمگیر است. کاهش ۵۰ درصدی در دولت احمدی نژاد و کاهش ۴۰ درصدی توان شاخص کنترل فساد در هر دو دولت یک نمره منفی در تحقق حکمرانی خوب است.

سال	کنترل فساد	سال	کنترل فساد
1385	-0.48363	1393	-0.6192
1386	-0.54833	1394	-0.60458
1387	-0.77544	1395	-0.71139
1388	-0.83938	1396	-0.81169

منبع: بانک جهانی

دلایل زیادی برای این مسأله مطرح شده است. از جمله اینکه، اقدامات دولت برای عدم فعالیت احزاب و نهادهای مدنی و همچنین ترویج رویکرد عوام گرایی که باعث رفتارهای ترویج رفتارهای غیرشفاف در عرصه اقتصادی شده است. اما مهم ترین علت را عدم نظارت کافی از سوی نهادهای مدنی و تضعیف آنان دانسته اند (پوریان، ۱۳۹۲: ۶۰). در کنار این مسأله، با وجود طرح شعارهای عدالت گرایانه دولت احمدی نژاد، اقدامی نهادی برای پیاده کردن عدالت دیده نشده است. همچنین نهادهای مدنی در این دوره طرد شده و به مثابه ابزارهایی بی خاصیت در نظر آورده می شدند (حیدری، ۱۳۹۵:

۱۵۵). در این صورت، عنصر نظارت و شفافیت کنار رفته و فساد سیاسی نیز گسترش یافته بود. همچنان که در بیان علل فساد سیاسی، عدم نظارت و شفافیت نقش مهمی دارد. بنابراین در این دوره، شاخص پاسخگویی و اظهارنظر به عنوان یکی از عوامل اثرگذار بر عدم شیوع فساد سیاسی، نشان دهنده عدد ۱/۵۳- می باشد که البته نمره دولت روحانی در این زمینه ۱/۴۳- بوده است که وضع مطلوب تری نسبت به دولت احمدی نژاد دارد (صفریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۹). از این جهت، شاخص پاسخگویی و اظهارنظر در این دولت، ضعیف بوده و نقش نهادهای نظارتی و به طور کلی جامعه مدنی نیز نادیده گرفته شد و این از جمله دلایل رشد فساد در این دوره است. همچنین در این دوره، همچنان شرایط رانتی ناشی از فروش نفت و دولتی شدن بیش از پیش اقتصاد دنبال شده است و فروش نفت با قیمت ۱۲۰ دلار از جمله مسائل اثرگذار بر رانتی شدن اقتصاد بوده است. این مسأله البته برای اقتصاد معاصر ایران عمومیت دارد. اثر نامطلوب رانت در این دوره نیز حمایت نشدن از کارآفرینی بوده است که البته از دهه ۱۳۵۰ نیز ویژگی عمومی اقتصاد ایران بوده است. اما در دوره احمدی نژاد، تکیه بر نفت، اقتصاد رانتی را شدت بخشیده بود (صفریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۰۴).

۲-۴. ثبات سیاسی

این شاخص نشان می دهد که یک حکومت و نظام سیاسی چه میزان احتمال دارد از راه های غیر قانونی یا ابزارهای خشونت آمیز در معرض بی ثباتی و سرنگونی و براندازی باشد. عواملی همچون حضور گروه های تروریستی و بروز خشونت های سیاسی از جمله معیارهای اساسی ثبات و یا عدم ثبات سیاسی هستند. از این رو هر چه احتمال حضور گروه های تروریستی و خشونت های سیاسی در یک جامعه بیشتر باشد، احتمال بی ثباتی سیاسی در کشور نیز بیشتر است و هر چه کشوری از ثبات سیاسی بیشتری برخوردار باشد، در زمینه حکمرانی خوب امتیاز بالاتری را کسب می کند و بالعکس.

ثبات سیاسی در ۳ سال ابتدایی دولت احمدی نژاد روند بهبود را طی کرد، اما تحولات سال ۸۸ افت شدید شاخص را در سال پایانی دولت نهم رقم زد و به منفی ۱,۵۶ رساند. دولت حسن روحانی هم با آنکه در وضعیت خوبی در این شاخص دولت را آغاز کرد، اما نتوانست به خوبی از این شاخص استفاده کند و شاید افت آن بودیم و سال پایانی با افول همراه شده است.

ثبات سیاسی	سال	ثبات سیاسی	سال
-0.87499	1393	-1.04258	1385
-0.9257	1394	-0.93046	1386
-0.81308	1395	-0.94098	1387
-0.93388	1396	-1.56276	1388

منبع: بانک جهانی

با توجه به مطالعات انجام شده، کشورهای نفتی نسبت به میانگین جهانی سطح پایین تری از توسعه مالی را دارند و وضعیت آنها در مقایسه با کل دنیا مناسب نیست؛ اما با نگاهی دقیق تر به آمارهای جهانی می توان دریافت که حتی در بین کشورهای صادر کننده نفت، نابرابری های قابل ملاحظه ای در سطح توسعه مالی وجود دارد؛ از آنجا که درآمدهای حاصل از فراوانی منابع عموماً در اختیار دولت ها قرار می گیرد، کیفیت نهادهای سیاسی و وضعیت حکمرانی در به وجود آوردن این نابرابری ها نقش مهمی ایفا می کنند؛ بنابراین در این مطالعه تلاش می شود به بررسی ارتباط بین فراوانی منابع و توسعه مالی پرداخته و همچنین به نقش نهادهای سیاسی در چگونگی این ارتباط توجه شود. تبیین چگونگی این رابطه منجر می شود تا مکانیسم جدیدی برای پدیده بلای منابع عنوان شده و درک ما را نسبت به این پدیده وسعت بخشد (فلاحی و همکاران، ۱۳۹۶، ۹۳)

دسترسی دولت به حجم عظیمی از رانت های نفتی، نیاز دولت را برای تأمین مالی از طریق مالیات کاهش می دهد. در چنین شرایطی دولت تعهدی برای پاسخگویی در مقابل مردم ندارد و مردم نیز تقاضای کمتری برای پاسخگویی در جهت تعریف و تضمین حقوق مالکیت و ایجاد امنیت اقتصادی خواهند داشت که این به نوبه خود فشار برای بهبود کیفیت نهادی را کاهش می دهد. حقوق مالکیت ضعیف باعث

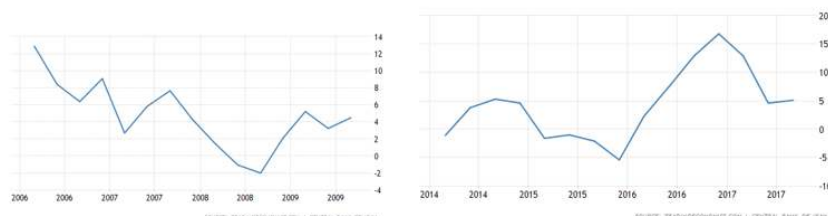
مخدوش شدن فضای کسب و کار می‌شود که این منجر به کاهش انگیزه سرمایه‌گذاری می‌گردد؛ چرا که یکی از شروط سرمایه‌گذاری، مورد احترام بودن حقوق مالکیت است. به عبارت بهتر می‌توان بیان نمود حقوق مالکیت هر کشور تعریف‌کننده چارچوب و حیطه بازدهی هر یک از انواع سرمایه‌گذاری‌ها است. ناکارآمدی حقوق مالکیت موجب افزایش ریسک و نااطمینانی در فضای اقتصادی یک کشور شده و به تبع آن کاهش سرمایه‌گذاری را به دنبال خواهد داشت (Malekosadati, ۲۰۰۷).

برای بررسی این موضوع و علل بی‌ثباتی سیاسی در دولت‌های احمدی‌نژاد و روحانی باید گفت که بی‌ثباتی سیاسی در داخل، در ارتباط با وضعیت نظام سیاسی در خارج نیز قرار دارد. در دولت احمدی‌نژاد، مهم‌ترین مسأله اثرگذار بر ثبات سیاسی، برنامه هسته‌ای ایران بوده است (فلاحی، ۱۳۸۶). برنامه غنی‌سازی ایران در این دوره پیشرفت قابل توجهی داشته است و رئیس‌دولت رویکردهای مبارزه طلبانه و تهاجمی را در عرصه سیاست خارجی در پیش گرفت (دهقانی فیروزآبادی و فیروزی، ۱۳۹۱: ۹۴). همین موضوع باعث ایجاد تنش‌های گسترده میان ایران و کشورهای منطقه و جهان شده بود و تحریم‌های گسترده بین‌المللی و حتی اعمال تحریم از سوی شورای امنیت، شرایط بی‌ثباتی را در کشور پدید آورد و بسیاری از مخالفان و موافقان را در تقابل با یکدیگر قرار داده بود.

اما در مقام مقایسه باید گفت که علل ثبات سیاسی در دوره روحانی، وضعیت تعاملی دولت در خارج و در پیش گرفتن رویه اعتدالی در داخل بوده است. در داخل به دلیل اتفاقات ناشی از انتخابات سال ۱۳۸۸، جامعه دچار چنددستگی شده بود که با روی کار آمدن دولت روحانی، این اعتماد بازسازی شد و چالش در حوزه سیاست برای مدتی به تعویق افتاد و نشاط و امیدی در فضای سیاسی کشور پدید آمد (محمدی لرد، ۱۳۹۲: ۶۸). همچنان که برخی دیگر نیز معتقد هستند که انتخابات دوره یازدهم ریاست جمهوری، نرخ مشارکت را مطلوب کرده بود و بلوغ سیاسی ایرانیان را به جهان نشان داد و تأثیرات مخرب برخی رسانه‌ها را نیز خنثی نمود (برزگر، ۱۳۹۲: ۲). موارد یاد شده نقش مهمی در بهبود وضعیت ثبات سیاسی و تحقق هرچند ناچیز شاخص ثبات سیاسی در تحقق حکمرانی مطلوب داشته است.

۴-۳. حکمرانی خوب و رشد ناخالص داخلی

بررسی تغییرات اقتصاد ایران در دو دوره چهارساله دولت های نهم و یازدهم نشان می دهد که براساس آمار منتشر شده از سوی بانک جهانی و بانک مرکزی ایران، تا حدودی می توان میان تغییرات شاخص های حکمرانی خوب و رشد ناخالص داخلی رابطه مستقیم یافت. هر اندازه ویژگی های مثبت مانند حاکمیت قانون، پاسخگویی و اثربخشی دولت در یک جامعه بیشتر باشد و فساد، مقررات اضافی و بی ثباتی سیاسی و خشونت کمتر باشد، حکمرانی در آن جامعه برای نیل به توسعه مناسب تر است. در این نظریه، ضمن پذیرش دخالت منطقی دولت بر نقش تسهیل گری آن تأکید می شود و با رویکرد توسعه سیاسی و دموکراسی بر نقش مهم دولت در بسترسازی به منظور تقویت نهادهای مدنی، آزادی های اجتماعی تأکید می شود. ارتباط صحیح موجود بین سه رکن فوق زمینه را برای تحقق حکمرانی خوب در ابعاد مختلف میسر میسازد و در حکمرانی خوب این سه رکن به عنوان فعالان اصلی محسوب می شود. (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶، ۵) دو جدول زیر این تغییرات را نشان می دهند.

(رشد اقتصادی GDP) (tradingeconomics)

با مقایسه نمودار رشد اقتصادی در دو دوره دولت های نهم و دهم، می توان دید که رشد اقتصادی بین سال های ۲۰۰۶ تا ۲۰۰۹ (۱۳۸۵-۱۳۸۸) همواره با کاهش روبرو بوده، تنها پس از سال ۱۳۸۷ با کمی بهبود همراه شده است. تمامی شش شاخص حکمرانی خوب طی ۴ سال دولت نهم با کاهش روبرو بوده جز در شاخص ثبات سیاسی و حاکمیت قانون که در سال ۲۰۰۸ (۱۳۸۷) بهبود یافته است. این بهبود وضعیت را میتوان در کنار برخی تحولات منطقه ای در این نمودار دید. همچنین سال پایانی دولت نخست آقای روحانی روند صعودی رشد اقتصادی هم ارز با بهبود هر شش شاخص تغییر کرده و کمی افول کرده است. دلایل این افول هم به طور واضح در تغییر شاخص میان سال های ۲۰۱۶-۲۰۱۷ (۱۳۹۶-۱۳۹۵) حکمرانی خوب قابل رویت است. اگر چه روند شاخص ها

در کل رو به صعود و بهبود در دولت یازدهم بوده است، اما در شاخص های ثبات سیاسی، کیفیت قوانین و مقررات، کنترل فساد کاهش قابل تاملی در نمره شاخص روبرو بوده ایم.

جمع بندی

حکمرانی خوب چه در دولت نهم و چه در دولت یازدهم، همواره نمراتی زیر خط صفر را تجربه کرده است. نمرات شاخص های شش گانه حکمرانی خوب از سوی بانک جهانی میان دو طیف مثبت ۲,۵ و منفی ۲,۵ از عالی به ضعیف مشخص شده است. جالب است که در این هشت سال مورد پژوهش قرار گرفته در این مقاله (۱۳۸۵-۱۳۸۸ و ۱۳۹۳-۱۳۹۶) در هیچ شاخصی از شش شاخص سنجش حکمرانی خوب (حق اظهار نظر و پاسخگویی، کیفیت مقررات، اثربخشی دولتی، ثبات سیاسی، حاکمیت قانون و کنترل فساد) در حیطه مثبت و بالای صفر را کسب نکرده اند. مسئله ای که وضعیت حکمرانی در ایران را نگران کننده نشان می دهد و همت بالای مسئولان اجرایی و عمل به قانون را می طلبد.

حکمرانی خوب و شاخص های مورد سنجش آن، رابطه مستقیم و متاثری از توسعه اقتصادی و رشد اقتصاد داخلی دارد. پژوهش انجام شده نشان می دهد، ثبات سیاسی، کیفیت قوانین و ساختار حقوقی - مدنی یک حکومت تا چه میزان بر توسعه اقتصادی تاثیر مستقیمی دارد. شاخص در ۴ ساله دولت نهم رو به افول بوده، مسیر توسعه اقتصادی و رشد ناخالص ملی هم با کاهش روبروست. اما در ۴ ساله دولت یازدهم، شاخص ها رو به بهبود بوده اند و تاثیر آن بر اقتصاد هم عیان است. البته چرایی افول اقتصاد در سال پایانی دولت یازدهم هم به طور واضح در تغییر شاخص میان سال های ۲۰۱۶-۲۰۱۷ (۱۳۹۵-۱۳۹۶) حکمرانی خوب قابل رویت است. اگر چه روند شاخص ها در کل رو به صعود و بهبود در دولت یازدهم بوده است، اما در شاخص های ثبات سیاسی و کنترل فساد کاهش قابل تاملی در نمره شاخص روبرو بوده ایم.

یافته های پژوهش حاضر، نتایج برخی از یافته های سایر پژوهش ها را در حوزه ارتباط حکمرانی خوب و رشد اقتصادی تأیید می کند. از جمله اینکه نتایج پژوهش حاضر، با نتایج پژوهش صفری و همکاران (۱۳۹۸) همسو و هم جهت است که بر نقش حکمرانی مطلوب در شکل گیری پاسخگویی و رشد اقتصادی در ایران و ترکیه پرداختند. علاوه بر این، نتایج پژوهش حاضر، ایده پژوهش ملکی و حسن زاده (۱۳۹۹) را تأیید می کند که حکمرانی اقتصادی بر رشد و توسعه اقتصادی دارای آثار فراوانی است. به علاوه نتایج

پژوهش حاضر نیز موافق نتایج پژوهش گرایی و همکاران (۱۳۹۸) است که نقش گفتمان توسعه گرایی منبعث از حکمرانی خوب را بر رشد اقتصادی مؤثر می داند. در مقاله حاضر نیز تقریباً می توان گفت دیدگاه پژوهش دیگری از جمله نجفی و همکاران (۱۳۹۸) که بر نقش کانال های ارتباطی و توسعه سیاسی بر حکمرانی خوب و بهبود وضعیت اقتصادی تأکید کردند، تأیید می شود. زیرا در شرایط کنونی، توسعه سیاسی با توسعه ارتباطی و گفت و گو میان شهروندان و بهبود وضعیت اقتصادی با هم در ارتباط هستند. در نهایت اینکه نتایج تحقیق حاضر نیز همسو با پژوهش صحرایی و همکاران (۱۳۹۷) است که به نقش الگوی توسعه در دولت هاشمی رفسنجانی و نزدیک شدن به الگوهای توسعه از نظر بانک جهانی و آثار آن بر بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی پرداخته بود.

با این اوصاف می توان گفت که میان الگوی حکمرانی مطلوب با عنایت به دو مؤلفه ثبات سیاسی و کنترل فساد ارتباط همه جانبه ای با رشد اقتصادی دارد. اگر نظام سیاسی نتواند براساس شفافیت، چرخش اطلاعات، امنیتی نکردن بحران ها و قضایای غیر امنیتی، ارتباط گرفتن با شهروندان و ایجاد مجراهایی برای گفت و گو با شهروندان، الگوی مورد نظر خود را پیاده کند، نمی تواند معیارهای حکمرانی مطلوب را بدست آورده و یا باعث رشد و توسعه اقتصادی شود. شاخص ثبات سیاسی و فساد سیاسی در دولت روحانی، مطلوب تر بوده است، اما این عملکرد هرگز مطلوب الگوی مطلوب حکمرانی مدنظر اسلام و الگوی انقلاب نیست و نیازمند پیشرفت های قابل ملاحظه در عرصه سیاست، اقتصاد، فرهنگی و تعامل با مردم و جهان برای پیشبرد اهداف انقلاب اسلامی است.

منابع و مأخذ:

پاشایی، تقی و سرمدی، حمید (۱۳۹۷)، حکمرانی خوب الگوی درون‌زای توسعه جمهوری اسلامی ایران، **تحقیقات جدید در علوم انسانی**، دوره جدید شماره دهم، ص ۱۴۳-۱۶۲

پوریان، محمدتقی (۱۳۹۲)، **علل ثبات و بی ثباتی سیاسی در ایران بعد از جنگ** (۱۳۶۸-۱۳۹۲)، رساله دکتری علوم سیاسی، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.

تیمی آمدی (۱۴۰۷)، **غیرالحکم و درالحکم**، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.

حاجی یوسفی، امیرمحمد، آزموده، فهیمه (۱۳۹۸)، تأملی نظری پیرامون خوانش گرایش فمینیستی از حکمرانی خوب در کشورهای اسلامی، **فصلنامه رهیافت های سیاسی و بین المللی**، سال دهم شماره ۴ (پیاپی ۵۸)، ص ۱۲-۳۳

حشمت زاده، محمداقبر، حاجی یوسفی، امیرمحمد، طالبی، محمد علی (۱۳۹۶)، بررسی موانع تحقق حکمرانی خوب در فرهنگ سیاسی ایران، **جستارهای سیاسی معاصر**، سال هشتم شماره اول ص ۲۴-۱

حیدری، نصرالله (۱۳۹۵)، نقش و جایگاه سازمان های مردم نهاد در مشارکت سیاسی در دوره های ریاست جمهوری خاتمی، احمدی نژاد و روحانی، **فصلنامه پژوهش علوم سیاسی**، شماره ۳۶.

خواجeh سروی، غلامرضا (۱۳۸۲)، **رقابت سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

دباغ، سروش و نفری، ندا (۱۳۸۸)، تبیین مفهوم خوبی در حکمرانی خوب، **نشریه مدیریت دولتی**، شماره ۳، ص: ۳-۱۸

دوله، فاطمه، سیف اللهی، سیف الله، زنجان، حبیب الله (۱۳۹۸)، مطالعه زمینه ها و موانع شکل گیری حکمرانی خوب در ایران معاصر، **فصلنامه علمی پژوهشی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد شوشتر**، سال سیزدهم شماره ۴۵، ص ۱۲۳-۱۵۴.

دهقانی فیروزآبادی، سید جلال، فیروزی، علیرضا (۱۳۹۱)، دیپلماسی عمومی جمهوری اسلامی ایران در دوران اصول گرایی، **فصلنامه روابط خارجی**، سال چهارم، شماره دوم، صص ۱۱۰-۷۱.

سامتی، مرتضی، رنجبر، همایون، محسنی، فضیلت (۱۳۹۰)، تحلیل تأثیر شاخص های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN)، **پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی**، شماره ۴، ص ۱۸۳-۲۲۳.

شیرکوند، نادر، عابدی، مهدی، صالحی فارسانی (۱۳۹۸)، واکاوی رئالیستی مدل اعتدال گرا: نگاه نوین حکمرانی خوب در جغرافیای سیاسی ایران، **نگرش های نو در جغرافیای انسانی**، سال یازدهم بهار ۱۳۹۸ شماره ۲ (پیاپی ۴۲)، ص ۹۸-۱۱۶.

صحرایی، علیرضا و محمدی، امین (۱۳۹۷)، الگوی حکمرانی خوب: چارچوبی برای تحلیل اقتصاد سیاسی دولت هاشمی رفسنجانی (۱۳۶۸-۱۳۷۶)، **فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست گذاری عمومی**، دوره ۸، شماره ۲۸، ص ۲۰۷-۲۲۸

صدوق، ابن بابویه (۱۳۸۰)، **ثواب الاعمال و عقاب الاعمال**، ترجمه ابراهیم محدث، قم: نشر اخلاق.

صفریان، روح الله و امام جمعه زاده، سیدجواد (۱۳۹۶)، الگوی حکمرانی خوب، سرمایه اجتماعی و توسعه همه جانبه، **فصلنامه دولت پژوهی**، سال سوم شماره ۱۲، ص ۱۴۵-۱۸۱

صفریان، روح الله، شهرام نیا، امیر مسعود، امام جمعه زاده، جواد، مسعودنیا، حسن (۱۳۹۸)، الگوی حکمرانی خوب و توسعه اقتصادی در ایران و ترکیه (۲۰۰۶ تا ۲۰۱۷)، **فصلنامه رهیافتهای سیاسی و بین المللی**، ردوره ۱۱ شماره ۲، ص ۸۶-۱۱۰.

عرب یارمحمدی، جواد و اسماعیلی خوشمردان، علی (۱۳۹۹)، شاخص های حکمرانی خوب و ارزیابی وضعیت ایران، **پژوهشکده امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی**، اردیبهشت ۱۳۹۹

عظیمی دولت آبادی، امیر (۱۳۸۷)، **منازعات نخبگان سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران**، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۸۰)، **کلیات حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران**، تهران، مجد.

غفاری، مسعود و ایگدر، افسانه (۱۳۹۶)، دولت توسعه گرا؛ پیش نیاز تحقق حکمرانی خوب، **فصلنامه مطالعات میان رشته ای در علوم انسانی**، شماره ۳۷، ص ۱۹۶-۲۱۷.

لفت ویج، آدریان (۱۳۸۴)، **سیاست و توسعه در جهان سوم** (مترجم: علیرضا خسروی، و مهدی میر محمدی)، تهران: مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر تهران. (تاریخ اصل اثر ۲۰۰۰)

فدایی، مهدی، قلی پور مقدم، فرید، غفاری، سعید (۱۳۹۶)، بررسی تأثیر شاخصهای حکمرانی خوب و اندازه دولت بر شاخص فساد در کشورهای گروه بریکس و ایران، **چشم انداز مدیریت دولتی**، شماره ۳۲، ص ۶۵-۸۸

فلاحی، سارا (۱۳۸۶)، بررسی مقایسه ای دیپلماسی هسته ای دوران ریاست جمهوری احمدی نژاد و خاتمی، **پژوهشنامه علوم سیاسی**، شماره ۶.

فلاحی، محمد علی، خداپرست مشبهدی، مهدی، رجب زاده مغانی، مهدی (۱۳۹۶)، بررسی اثرات حکمرانی خوب بر ارتباط بین وفور منابع و توسعه مالی در کشورهای نفتی، **پژوهش های اقتصاد پولی و مالی**، دوره جدید، سال ۲۴، شماره ۱۴، ص ۹۱-۱۱۴

کریمی، محمد شریف، دورباش، معصومه، حیدریان، مریم (۱۳۹۶)، بررسی نقش و اثرات حکمرانی خوب در رشد اقتصادی ایران، **همایش بین المللی، برنامه ریزی اقتصادی، توسعه پایدار و توازن منطقه ای** رویکردها و کاربردها، ص ۱-۱۶

گرایلی، هانی، مطلبی، مسعود، ابوالفضل کریمی، حسین، همیان، هادی (۱۳۹۸)، فرهنگ سیاسی نخبگان و حکمرانی خوب در جمهوری اسلامی ایران (مطالعه موردی دولت اصلاحات)، **جستارهای سیاسی معاصر**، سال دهم زمستان ۱۳۹۸ شماره ۴ (پیاپی ۳۴)، ص ۱۴۷-۱۷۴

Malekosadati, S. (2007). **The Effects of Good Governance** (Based on World Bank Indicators) on Economic Growth in Selected Countries). M. A Thesis. Allameh Tabataba'i University
World Bank (1992). **Governance and development**. Washington, D.C.: World Bank Publication.

www.Imf.org/externalpubs/FT/exrpgovern/go
veindex.htm. UNDP, "Governance for Sustainable Human Development", 1997, at: www.undp-

pogar.org/publications/governance/goodgov.pdf

Ernst, Dieter & Hart, David. M. (2007). **Governing the Global Knowledge Economy: Mind the Gap! Atlanta Conference on Science, Technology and Innovation Policy**, Georgia Tech.

Kaufmann, Daniel, Kraay, Aart & Lob, Pablo. (2002). **Governance Matters II: Updated Indicators for 200 -01**. World Bank Policy Research Working Paper, (2772)

World Bank Institute. (2012). **Governance data: Web-interactive inventory of datasets and empirical tools**. Washington, DC. Available at: <http://www.worldbank.org/wbi/governance/govdatasets/index.html>

Gisselquist, R.M. (2012) **Good Governance as a Concept, and Why This Matters for Development Policy**. WIDER Working Paper 2012/030. Helsinki: UNU-WIDER.

<https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=worldwide-governance-indicators#>
Tradingeconomics, Iran GDP Annual Growth Rate:

<https://tradingeconomics.com/iran/gdp-growth-annual>

CEIC, Iran Nominal GDP:

<https://www.ceicdata.com/en/indicator/iran/nominal-gdp>

مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳)، **بحار الانوار**، ج ۶۸، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

محمدی لرد، عبدالمحمود (۱۳۹۲)، انتخابات ریاست جمهوری یازدهم و ثبات سیاسی جمهوری اسلامی ایران، **فصلنامه مطالعات راهبردی**، سال هفدهم، شماره اول، شماره مسلسل ۶۳، صص ۸۸-۶۳.

مرادی، ابراهیم، رهنما، علی، حیدر یان، سمیرا (۱۳۹۶)، تاثیر شاخص های حکمرانی خوب بر کنترل فساد (مطالعه موردی: کشورهای خاور میانه و جنوب شرق آسیا)، **مجله علمی پژوهشی اقتصاد مقداری**، دوره ۱۴ شماره ۴، صص ۱۵۱-۱۸۲
مقیمی، سید محمد، پور عزت، علی اصغر، دانایی فرد، حسن، احمدی، حیدر (۱۳۹۵)، طراحی و تبیین مدل بودجه بندی بر اساس شاخص های حکمرانی خوب در ایران، **نشریه مدیریت دولتی (دانش مدیریت)**، دوره ۸ شماره ۴، صص ۶۴۵-۶۶۵.

ملکی حسونند، بهزاد، جعفری، محمد، فتاحی، شهرام، غفاری، هادی (۱۳۹۹)، سازوکار اثرگذاری همزمان حکمرانی خوب و مخارج دولتی بر رشد اقتصادی، **پژوهش های رشد و توسعه اقتصادی**، شماره ۳۹، صص ۹۹-۱۱۴.

منتظری، حسینعلی (۱۳۷۹)، **مبانی فقهی حکومت اسلامی**، جلد اول، ترجمه: صلواتی، تهران، انتشارات سرای.

میدری، احمد و خیرخواهان، جعفر (۱۳۸۳)، **حکمرانی خوب، بنیان توسعه**، مرکز پژوهش های مجلس، تهران.

نادری، محمد مهدی (۱۳۹۰)، حکمرانی خوب، معرفی و نقد اجمالی، **۱ سلام و پژوهش های مدیریتی**، شماره ۱، صص ۶۹-۹۴.

نجفی، سید محمد باقر (۱۳۹۸)، نقش حکمرانی خوب در تحقق اقتصاد دانش بنیان در ایران (در قالب مدل ماریچ چهارگانه)، **پژوهش های رشد و توسعه پایدار**، سال نوزدهم بهار ۱۳۹۸ شماره ۱، صص ۱۲۹-۱۶۰.

هداوند، مهدی (۱۳۸۴)، حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر، **نشریه حقوق اساسی**، سال سوم شماره ۴، صص ۸۶-۱۵.

سایت:

برزگر، ابراهیم (۱۳۹۲)، **سرما به سیاسی انتخابات و اعتمادهای شش گانه**، قابل دسترسی در سایت به آدرس: Khamenei.ir تاریخ: ۱۳۹۲/۴/۱۷.

منابع لاتین:

Kaufman, Daniel, Kraay, Aart and Loaton, Z.Pablo. (2003), **Governance Matters**, Washington, DC: The word Bank

Johnson, Ronald W & Minis, Henry (2000). **Approaches to Promoting Good Governance. Near East Bureau**. Democratic Institution Support Project.

Stow keneth (1992) **good piano wont play bad music administrative reform and good governance public administion** 70 pp387-399.